

U trećoj glavi (159—233) Trajanovski objašnjava proces osamostaljivanja crkveno-školskih općina krajem pedesetih godina i u šezdesetim godinama 19. stoljeća. Makedonsko građanstvo željelo je utjecati na crkveno-školske i općinske poslove, željelo je narodni jezik u bogoslužju i školstvu, počelo je dovoditi slavenske učitelje i dr. Konačni cilj borbe makedonskog građanstva i inteligencije bio je otcjepljenje od Carigradske patrijaršije i obnova Ohridske arhiepiskopije kao nacionalne crkve. U toj su borbi u početku Makedonci imali za saveznike Bugare, ističe Trajanovski, i dalje prati — prema sačuvanim izvorima — kako je tekla borba za emancipaciju od Patrijaršije i grecizma na cjelokupnom makedonskom teritoriju (Prespansko-ohridska eparhija, Pelagonijska eparhija, Skopska eparhija, Veleška eparhija, Čustendijska eparhija, Strumička eparhija, Serski sandžak, Polinska eparhija, Vodenska eparhija, Kosturska eparhija i Debarska eparhija). Ta je borba najžešća bila na području Polinske (Dojranske) eparhije, gdje je 1859. za episkopa postavljen Partenije Zografski, prvi Makedonac koji je došao na arhijerejsko mjesto od ukinuća Ohridske arhiepiskopije. Na ovaj ustupak Patrijaršija je bila prisiljena zbog opasnosti od širenja katolicizma, nakon što je crkveno-školska općina u Kukušu pristala na uniju pod određenim uvjetima. Da bi to spriječila, Patrijaršija je dopustila izbor domaćeg biskupa. Partenije je u škole uveo makedonski jezik, a u crkve crkvenoslavenski. Dovodio je učitelje Makedonce. Zbog takve svoje djelatnosti stekao je brojne neprijatelje među grčkim svećenstvom, a osobito je neprijateljski raspoložen prema njemu bio solunski mitropolit Neofit. Već 1861. Partenije je osuđen oduzimanjem episkopskog položaja i kućnim pritvorom. Pod pritiskom makedonskih vjernika vraćen je 1863. i još četiri godine upravljao je Polinskom eparhijom. Na kraju, 1867. premješten je na mjesto nišavsko-pirotskog episkopa. Ovaj uspjeh u Polinskoj eparhiji vrlo je stimulativno djelovao na cjelokupnu borbu protiv Patrijaršije i grecizma i za izgradnju vlastite makedonske crkve, ističe Trajanovski.

U četvrtoj glavi (235—283) govori se o djelatnosti osamostaljenih crkveno-školskih općina u šezdesetim i na početku sedamdesetih godina. One su se i dalje, kao u prethodnom razdoblju, pored crkveno-školske djelatnosti, bavile nizom društvenih djelatnosti. Trajanovski tvrdi da su djelovale kao autonomne institucije paralelno uz postojeću tursku vlast. Preko njih su se makedonsko građanstvo i narod učili samoupravi.

U petoj glavi (285—305) Trajanovski govori o stavu velikih sila i Turske prema rješenju crkvenog pitanja slavenskih naroda u evropskoj Turskoj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća. Trajanovski je analizirao nekoliko projekata za rješenje crkvenog pitanja u bugarsku korist, zatim pregovore makedonskih crkveno-školskih općina s bugarskom crkvenom općinom u Carigradu te na kraju, sultanov ferman o uspostavljanju Bugarske egzarhije sa sjedištem u Carigradu.

U posljednjoj, šestoj glavi (307—344), Trajanovski govori o utjecaju crkveno-školskih općina na razvoj makedonske nacionalne svijesti. Razmotrio je klasnu strukturu članova crkveno-školskih općina u šezdesetim godinama i njihov odnos prema velikogrčkoj i veliko-bugarskoj ideji. Istaknuo je da je u crkveno-školskim općinama bilo krupne makedonske buržoazije, ali su najveću ulogu ipak imali predstavnici srednjeg i sitnog građanstva. Značajnu ulogu odigrala je i makedonska inteligencija. Na kraju ove glave Trajanovski je analizirao vjersku propagandu drugih crkvenih zajednica u Makedoniji (katoličke i protestantske) i rad unijatskih, protestantskih, vlaških i židovskih crkvenih općina.

Damir Agičić

IVAN OČAK: AFERA DIAMANTSTEIN. Prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1988, 234 str.

Ivan Očak, autor zapaženih radova, pribrojio je svom bogatom opusu još jedno djelo. U njemu je riječ o prvom antikomunističkom procesu u Kraljevini SHS, za koji se još u predratnoj historiografiji uvriježio naziv »afera Diamantstein«. Proces je vođen prije donošenja

Obznane, tijekom 1919. i 1920. godine, a imao je dalekosežne posljedice za razvoj komunističkog pokreta kod nas, ali i na šira socijalno-revolucionarna previranja nakon I. svjetskog rata. Djela Ivana Očaka posjeduju barem dvije dragocene osobine, koje im jamče trajniji značaj. Autor je, kao prvo, izvanredan poznavalac i neumoran istraživač arhivskih fondova, a s obzirom na dugogodišnje življenje u SSSR-u, upoznat je sa sovjetskom arhivskom građom. Iz toga proizlazi druga vrijednost njegova pristupa, da sva zbivanja unutar komunističkog pokreta kod nas gleda kroz mijene komunizma na svjetskom planu.

Slijedeći upravo takve smjernice rada, nastala je i knjiga »Afera Diamantstein« (serija »Posebna izdanja« Arhiva Hrvatske), knjiga o burnim i neizvjesnošću ispunjenim, prvim poslijeratnim godinama (I. svjetski rat), mladom komunističkom pokretu i njegovim vezama s Mađarskom Sovjetskom Republikom. U knjizi je, popraćena autorovim uvodom i komentarama (7—31 str.), objavljena grada s prvog antikomunističkog procesa u Kraljevini SHS (33—215), i dopunjena zanimljivim slikovnim priložima (217—227). Autor je zadržao stariji naziv »afera Diamantstein«, iako je, kako i sam ističe, bila riječ ne samo o aferi već i o masovnom hapšenju i suđenju komunista i njihovih suradnika. Ovakav istup vlade Kraljevine SHS protiv legalne stranke Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) Očak objašnjava izuzetno ozbiljnom i revolucionarnom situacijom u zemlji, posebno u Hrvatskoj i Slavoniji. Tijekom 1919. vraćaju se zarobljenici iz Rusije, donoseći ideje revolucionarnih promjena i socijalne jednakosti i uključuju se u stihijski proturatni i socijalni pokret po selima (zeleni kadar). Početkom 1919. godine, nakon učestalih vojnih pobuna (najveća je u Varaždinu), izgledalo je da postoje velike mogućnosti izbijanja otvorene revolucije, posebice poticano primjerom najbližeg susjeda Mađarske Sovjetske Republike (postoji od 21. ožujka 1919).

U takvim je prilikama uhapšen u Zagrebu u srpnju 1919. Alfred Diamantstein. Dok ga neki historičari smatraju policijskim agentom-provokatorom, Očak se priklanja drugom gledištu. Tada 23-godišnji Diamantstein nije bio niti uvjereni komunist niti agent policije. Nezaposleni je mladić u tim teškim vremenima preokreta u Mađarskoj stupio u službu mađarske vlade, a ona ga je zbog znanja jezika uputila na Jugoslavensku komunističku grupu (kasnije od 29. III. 1919. Jugoslavenska komunistička frakcija), organizaciju jugoslavenskih komunista u Budimpešti, koju je vodio I. Matuzović. Odavde je kao veza i agitator poslan u Zagreb. Preko Krleže je trebao upoznati glavne vođe komunističkog pokreta u zemlji i pojačati propagandni rad, posebno u vojsci. U tu je svrhu dobio i dosta novaca. Međutim, uhapšen je vrlo brzo, a pod pritiskom je priznao sve o svojoj misiji, ali i o ljudima s kojima je bio u kontaktu ili za koje je tek čuo. To je bilo dovoljno da se privremeno pohapsi gotovo cjelokupno vodstvo SRPJ(k) i obezglavi revolucionarni pokret. U zamašnoj policijskoj akciji u ljeto 1919. u Zagrebu, Novom Šadu i drugim mjestima, uhapšeno je 65 osoba. Među uhapšenima Očak je uočio tri skupine. Prvu bi činili bivši sudionici oktobarske revolucije, koji se vraćaju 1918—19, a u njoj su Vladimir Čopić, Nikola Kovačević, Laza Vukičević i dr. U drugoj su grupi bili članovi Centralnog rukovodstva SRPJ(k) Filip Filipović, dr. Sima Marković, Vladimir Bornemissa, Đuka Cvijić i dr. te rukovodioci mjesnih partijskih organizacija. Treću skupinu činio je veći broj vojnih osoba među kojima se isticao kapetan Josip Metzger. Zanimljivo je da M. Krleža, iako se spominje u popisu optuženih, nije bio prozivan niti ispitivan. Optuženi su terećeni da su primali novac iz Sovjetske Rusije i Mađarske, što je bila vrlo teška optužba. U istrazi su to oni naravno nijekali, obrazlažući kako takav rizik drže besmislenim u uvjetima mogućeg legalnog rada. Optužbe u većini slučajeva nije bilo moguće dokazati, ali je policija, otežući s procesom (suđenje, i to samo sedmorici optuženih, počelo je gotovo godinu dana nakon hapšenja), za duže vrijeme omela rad SRPJ(k). Od sedmorice optuženih samo su trojica (među njima i Diamantstein) osuđena na 3—6 mjeseci zatvora, a s obzirom na dug pritvor, pušteni su i oni odmah.

Grada koja je objavljena predstavlja autorov odabir 20 reprezentativnih dokumenata nastalih tijekom istražnog procesa. Naravno, odmah se nameće i pitanje vjerodostojnosti dokumenata koje stvara policija. Očak, svjestan neobjektivnosti izvora takve provenijencije, s pravom smatra da su uz nužne ograde prema tendenciji tužioca da uveliča krivnju, ali i prema, u takvim situacijama logičnom nijekanju bilo kakve krivnje optuženih, izuzetno

značajan izvor. Čak je 19 od 20 objavljenih dokumenata iz Arhiva Hrvatske (fond Predsjedništvo zemaljske vlade u Zagrebu i fond Sudbeni stol), a jedan je iz Istorijskog arhiva grada Beograda. Svi su nastali u razdoblju od kolovoza 1919. do siječnja 1920.

Kako su 15 dokumenata zapisnici saslušanja glavnooptuženih, nameće se jedna usporedba. Strukturirani su slično, očito zbog istog obrasca istražiteljevih pitanja, pa će modernom historičaru izgledati kao poluproizvod jedne od podvrsta serijske historije — kolektivne biografije. Otkrivaju nam se životni putovi ljudi raznog porijekla, stupnja obrazovanja, materijalnih i obiteljskih prilika, ali s određenim zajedničkim točkama — prvim svjetskim ratom, boravkom u SSSR-u (barem većina), socijalnom sviješću i angažmanom. Izrasta i zanimljiva slika mladog pokreta, koji tek nastaje i suočava se s »dječjim bolestima« — nespretnošću i mnogim nejasnoćama u radu, teoretskim razilaženjima (sindikalna, socijalistička, komunistička struja), ilegalnim sastancima, ali i primjeri zadivljujuće osobne hrabrosti i požrtvovnosti. Dokumenti nam zorno pokazuju širinu partijske mreže, postojanje ili tek planiranje (po Diamantsteinu se u Zagrebu predlagalo osnivanje »podzemnog sovjeta«) ilegalnih organizacija, koje su trebale raditi na poticanju revolucionarnih promjena. Posebno je značajno otkrivanje veza s mrežom komunističkih organizacija izvan granica države, ali i upozoravanje na značenje I. svjetskog rata kao faktora koji je potaknuo kretanje ljudi i ideja. U tom smislu je ilustrativan iskaz poljoprivrednog radnika Josipa Benotića, koji priprostim riječima opisuje uvjete u kojima se kao zarobljenik u Rusiji našao i koji su mu omogućili čitanje Tolstoja, Bakunjinina, Krapotkinina, oduševili ga revolucijom i učinili boljševikom.

Trud autora na pronalaženju, kompletiranju i pripremanju građe bacio je više svjetla na još jedan zanimljiv problem naše historiografije i jedno složeno razdoblje naše povijesti.

Suzana Leček

BOGDAN KRIZMAN: HRVATSKA U PRVOM SVJETSKOM RATU Hrvatsko-srpski politički odnosi, Izd. Globus, Zagreb 1989.

Najnovija knjiga Bogdana Krizmana *Hrvatska u prvom svjetskom ratu* s podnaslovom Hrvatsko-srpski politički odnosi obrađuje razdoblje hrvatske povijesti od 1913. do 1918. godine. Sastoji se od devet poglavlja, koja svojim naslovima i podnaslovima upućuju na osnovni sadržaj autorova raspravljanja. Knjigu je objavila izdavačka kuća Globus u svojoj poznatoj »Plavoj biblioteci«.

U prvom poglavlju *Otvaranje* autor najprije utvrđuje sastav Hrvatskog sabora izabranog na posljednjim predratnim izborima održanim 16. prosinca 1913. Najjača politička stranka u Saboru bila je Hrvatsko-srpska koalicija s 48 zastupnika. Ostalih 40 mjesta podijelili su: Starčevićeva stranka prava (11), Hrvatska stranka prava — frankovci (9), Hrvatska pučka seljačka stranka (3), tzv. Osječka grupa (2), starčevićanci izvan stranaka (3) i unionisti (mađaroni) izvan stranaka (12). Novoizabrani Sabor sastao se 27. prosinca 1913. i već njegovo otvaranje nije proteklo glatko, posebno kad je na predsjedničku stolicu sjeo koalicionaš Grga Tuškan. Uz gužvu, guranje i tučnjavu zastupnici su upotrijebili čak i automobilske trube u nastojanju da bukom provedu opstrukciju. Naime, Koalicija se žurila da izglasa zakonsku osnovu o produženju financijske nagodbe između Hrvatske i Ugarske. Zato je autor i naslovio prvi odlomak ovog poglavlja »Prvi sukobi uz muziku«. U nastavku slijede odlomci Pitanje prešnosti produženja Nagodbe, Rasprava o idemnitetu i Rasprava o adresi vladaru. Mada su se tijekom svih rasprava konfrontirali stavovi pojedinih stranaka, upravo je adresna debata pružila strankama priliku da jasnije ocrtaju svoje državnopravne programe i politička stajališta. Prijedlog adrese koalicionaške većine obrazložio je dr. Ivan Lorković, a nadopunio ga je »jedan od najduhovitijih govornika u Saboru« Dušan Popović. U debati je govorio i stvarni vođa Hrvatsko-srpske koalicije Svetozar Pribićević. U svojim

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR
Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Društvo za hrvatsku povjesnicu
Zagreb, Filozofski fakultet, Uj. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na navedenu adresu

Cijena ovog broja 3.000 HRD

Izdanje časopisa sufinancira
Ministarstvo za znanost Republike Hrvatske
Hrvatski tiskarski zavod u Zagrebu -- listopad 1992.